

הארות והערות

מקור שומרוני על-אודות עפרה הסמוכה לשכם*

זאב ח' ארליך

את הצעתו החדשה של חנן אשל, לזיהויה של עפרה שבמנשה, עירו של גדעון, בחורבת עופר, כ-6 ק"מ מדרום-מערב לשכם,¹ ניתן לאשש ממקור בלתי-צפוי, מאוחר מעט – הכרוניקה וה'תולידה' השומרנית.

בספר ה'תולידה', תולדות השומרונים, ובעיקר אלה של כוהניהם הגדולים, מימות יהושע בן-נון ועד לימי-הביניים, מסופר על הכוהן הגדול צדוק בן טוביה שנאלץ לעזוב את הר-גריזים ולברוח לעקרבה (כ-10 ק"מ מדרום-מזרח לשכם). יחד עמו היו שנים-עשר מראשי השומרונים, מבני מנשה ובני אפרים. אמנם הסיפור מוסב על ימי הבית הראשון, ימי מלכותו של עמרי, אך לשון הכתוב – 'דהרגו אותו הישמעאלים' – מסגירה את זמנו המאוחר. מקובל שסיפור זה מתאים לתחילת ימי השלטון המוסלמי בארץ-ישראל.² וכך נאמר שם:³

...ואלה שמות הכהנים הגדולים... טוביה כ"ח (שנה) זה טוביה אחריו [מהדורת באומן: אחרית] מן שכן בהר גרזים דהרגו אתו הישמעאלים ולא שכן אחריו כן בו כהן גדול עד היום הנה צריק [מהדורת באומן: צרוק] ברה הכהן וירד מן הר גרזים ושכן בעקרבית וכל קראת [מהדורת באומן: קריאת], ושכן עמה תרין עשר נסיאים... אנשי חיל עצפים במדע והחכמה והבינה ואלה שמותם...

[תרגום: ...הכהן טוביה (שירת) כ"ח שנים. טוביה זה היה האחרון ששכן בהר-גריזים (כיוון) שהרגו אותו הישמעאלים, ואחריו לא שכן כוהן גדול בהר-גריזים עד היום. בנו, הכוהן צדוק כ (שנה), ירד מהר-גריזים ושכן בעקרבית (= עקרבה) ובכל בנותיה, ושכנו עמו שנים-עשר נסיאים... אנשי-חיל, עצומים במדע, בחכמה ובינה, ואלה שמותם...]

* תוךתי נתונה לפרופ' ד' בן-חיים שקרא את כתב-היד והעיר על הטקסט והנוסחים.
1 ח' אשל, 'לזיהויה של עפרה – עיר גדעון', קתדרה, 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 3-8. יואל אליצור מעפרה הפנה את תשומת-לבי לכך, שהקריאה הנכונה של חורבת עופר, על-פי התושבים המקומיים, איננה עופר, אלא עופר. ברומה לכך גם שמו של הכפר הקטן ממערב לעיירה ביר-זית – פּוֹכֵר ולא כְּנָפֵר, כמצויין במפות. הסיבה היא, ככל הנראה, שהתעתיק לאנגלית ולעברית שבמפות איננו מדויק.
2 כבר עמד על כך זאב ספראי, 'גיאוגרפיה-היסטורית של ארץ-שומרון בתקופה הרומית-ביזנטית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, ומת-גן תשל"ח, עמ' 242.
3 הקטע שלפנינו לקוח מתוך מהדורת נויבאוואר: A. Neubauer, *Chronique Samaritaine*, Paris 1869, pp. 15-16 ולפני-כן ב-385-470 *Journal Asiatique*, XIV (1869), pp. 385-470. מהדורה אחרת היא זו של באומן: J. Bowman, *Transcript of the Original Text of The Samaritain Chronicle Tolidah*, Leeds 1955, pp. 12-14

וכאן באה רשימת שמותיהם של הנשיאים שעמו:

זית בן שכר... דמן יסכר...
 סגיאן בן סגיל... דמן לודה
 עבר בן בן מכר [מהדורת באומן: מכיר] שכן בעפרה
 שלח בן חורי שכן בכירתה...
 עמד בן נבח [מהדורת באומן: נבא] שכן בלען...
 צדוק בן שותלח... והי שלם רכתה
 בכר בן אשמעאל [מהדורת באומן: ישמעאל] שכן בקרית יספה...
 תחם בן אברהם שכן בקריאת מרדה [מהדורת באומן: בקרית מרדן]...
 עקב בן נענה שכן בטירת נמארה...
 עדן בן אב שכן בבית פוריך...
 גבר בן כרמי שכן בקרית חגה [מהדורת באומן: חג]...
 פרת בן אחיוד שכן בסוכה...

לרשימה זו נוסחאות שונות.⁴ בזיהויים של המקומות הנזכרים ברשימה זו טיפלו בעבר קונדר,⁵ בן צבי,⁶ ולאחרונה זאב ספראי.⁷

פריסתם של המקומות שמהם באים שנים-עשר הנשיאים מעלה תופעה מעניינת: שבעה מן המקומות הם סביב הר-גריזים; ארבעה מהם – בגוש יאסוף-לובן; ורק אחד – מעובה – קרית-חגה (= חג'ה). כל המקומות הם במרחק שאינו עולה על 13-14 ק"מ מהר-גריזים: יסכר – הכפר עֶסְפֶר, כ-2 ק"מ מצפון להר-גריזים. לודה – חורבת לוֹזָה, מדרום לפסגת הר-גריזים.⁸ בירתה (בירה) – הכפר פוֹרִין, כ-2.5 ק"מ מדרום-מערב להר-גריזים.⁹ לען-לבן (קרית-ליבן, הלבן. הנוסח 'בלען' הוא יחידאי וככל הנראה בטעות יסודו) – הכפר לוֹבֵן אֶשְׁקִיָה שעל הדרך הראשית ירושלים-שכם, כ-14 ק"מ מדרום להר-גריזים. במשך תקופה ארוכה שימשה לבן (לבונה) עיר-גבול בין יהודה והשומרון.¹⁰ שלם-רבתה (= הגדולה) – הכפר סְאֵלִם, כ-5 ק"מ ממזרח להר-גריזים.

4 E.K. Adler & M. Seligsonn, *Une Nouvelle Chronique Samaritaine*, Paris 1903, pp. 23-24; A.D.

Crown, *A Critical Re-Evaluation of the Samaritain Sepher-Jehoshua*, Sidney 1966, pp. 82-83

5 C.R. Conder, 'Samaritain Topography', *Palestine Exploration Found Quarterly Statement* (1876), pp. 197-182

6 י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 57-133, על-פי ערכי-המקומות.

7 לעיל, הערה 2, עמ' 243-244.

8 י' בן-צבי (ספר השומרונים, מהדורת תש"ל, עמ' 65) מציע זיהוי נוסף – הכפר סְלוֹתָה – טוּר-לוֹסָה, כ-6 ק"מ מצפון-מזרח לשכם.

9 הצעותיהם של בן-צבי (הכפר ברקאי), מזר (טול-כרם), ז' ספראי (אל-בירה הסמוכה לרמאללה) וקונדר (ברטעה) – רחוקות מדי.

10 הצעתו של בן-צבי (בלעא, 18 ק"מ מערבית לשכם) מקורה בקריאה מוטעית – בְּלֶעֶן במקום בְּלֶעֶן. הצעתו השנייה של ז' ספראי (לבן, על-יד בלטה) איננה ברורה, אך אפשרית. קונדר הוא היחיד שקורא נכונה את הנוסח בכתב-יד נירבואר – בְּלֶעֶן, שמובנו הוא במקום ששמו לֶעֶן. אבל הוא איננו מזהה את המקום. נויבאואר (לעיל, הערה 3), עמ' 436, הערה 1 כותב בתרגום העברי שככתב-היד מופיע *اللبنی* כלומר לבן.

זיהויים				תחבייד			
אשל וארליך	ז' ספראי	בן-צבי	קונדר	קראון (כרוניקה)	באומן (תולידה)	אדלר (תולידה)	גויבאואר (תולידה)
עֶסְכֵר	עסכר	עסכר	עסכר	יסכר	יסכר	יסכר	1 יסכר
קריית-לוזה (על הר-גריזים)	על הר-גריזים	חורבת לוזה על הר-גריזים, או טלוזה-טורלוסה	לוזה	לוזה	לוזה	לוזה	2 לוזה
חורבת עופר	טייבה (על-יד רמאללה)	טייבה (על-יד טול-כרם)	פרעתה	המתודעה עד היום הזה – עפרתה	עפרה	קריית-עפרתה	3 עפרה
בורין	אל-בירה (על-יד רמאללה)	ברקאי (נחל-עירון)	ברטעה (?)	בירתה ... והיא בירה	בירתה	בירתה	4 בירתה
לפון-שרקיה	לכנ-שרקיה או לכנ על-יד בלטה (?)	בלעא		לבן ... והיא הלבן	לבן	קריית-ליבאן	5 בלען
סאלם	סאלם	סאלם	סאלם	קריית-יסח*	שלם רבתה	שלם הגדולה	6 שלם רבתה
יאסוף	יאסוף	חורבת סיב (על-יד טול-כרם)	יאסוף	קריית-יספה*	קריית-יספה	קריית-מספה	7 יספה
מרדה	מרדה	מרדה	מרדה	קריית-נרדה	קריית-מרדהן	קריית-מרדה	8 מרדה
עראק א-נימר	עראק א-נמרה	'בקרב שכם'	טירה (?)	טירת-נמארה	טירת-נמארה	טירת-נמארה	9 נמארה
בית-פוריך	בית-פוריך	בית-פוריך	בית-פוריך	בית-פוריך	בית-פוריך	בית-פוריך	10 בית-פוריך
חג'ה	חג'ה	חג'ה	חג'ה	קריית-חגה	קריית-חג	קריית-חגא	11 קריית-חגה
אספאפה	שוויכה (על-יד טול-כרם)	שוויכה (על-יד טול-כרם)	שוויכה (על-יד טול-כרם)	קריית-סוכה	סוכה	קריית-סוכה	12 סוכה

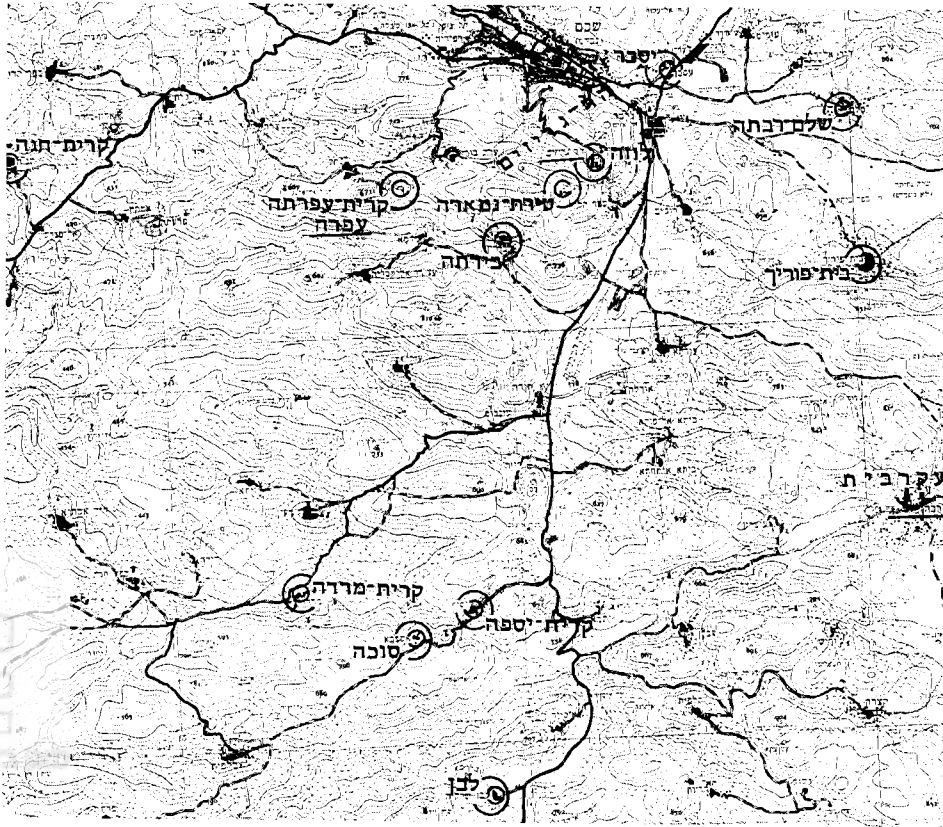
* במהדורת קראון מקרימה קריית-יספה את קריית-יסח. כאן תוקן לפי האחרים.

יספה (קריית-יספה, קריית-מספה) – הכפר יאסוף, לא-הרחק מן הדרך הראשית ירושלים-שכם, כ-10 ק"מ מדרום להר-גריזים.¹¹
 מרדה (קריית-מרדה, קריית-נרדה, קריית-מרדהן) – הכפר מרדה, כ-12 ק"מ מדרום-מערב להר-גריזים.
 נמארה (טירת-נמארה, טירת-נמארה) – עראק א-נימר, השלוחה שמדרום לפסגת הר-גריזים (כיום היאחזות עחל ברכה).¹²
 בית-פוריך – הכפר בית-פוריך, כ-6 ק"מ ממזרח להר-גריזים.
 קריית-חגה (קריית-חגא, קריית-חג) – הכפר חג'ה, כ-13 ק"מ ממערב להר-גריזים.
 סוכה (קריית-סוכה) – הכפר אספאפה, הסמוך ליאסוף (יספה, לעיל), כ-11 ק"מ מדרום להר-גריזים.¹³

11 הצעתו של בן-צבי (חורבת סיב, על-יד שויכה, כ-30 ק"מ ממערב לשכם) רחוקה מדי.

12 קונדר מזהה אותה בטעות בטירה, אך הוא עצמו אינו בטוח בזיהוי.

13 הצעתו של קונדר, ובעקבותיו בן-צבי וז' ספראי (שוויכה, 28 ק"מ ממערב להר-גריזים), רחוקה מדי. מה גם שבכתב-היד שההדיר קראון (לעיל, הערה 4, עמ' 103, וכן ז' ספראי, לעיל, הערה 2, עמ' 255 וביבליוגרפיה) מתקשר סיפור עולי-הרגל היהודים אשר לנו ביאסוף – בשומרני המתגורר בקריית-סוכה. קירבתם של יאסוף ואסכאכא כדי 2 ק"מ בלבד זה מזה מתאימה לזיהוי 'קריית-סוכה' באסכאכא ולא בשויכה.

שנים-עשר
היישובים של
נשיאי השומרונים
על-פי ספר
ה'תולדה'

מכל האמור לעיל עולה כי יש לחפש את עפרה באזור שהוזכר, סביב הר-גריזים. הצעתו של חנן אשל, חורבת עופר, מתאימה מאוד, בהיותה כ-5 ק"מ ממערב לפסגת ההר, וסמוכה למקומות נוספים ברשימה זו.

הצעתו של בן-צבי לזהות את עפרה עם א-טייבה (מדרום לטול-כרם, כ-30 ק"מ ממערב להר-גריזים), וזו של ז' ספראי לזהותה עם א-טייבה (הסמוכה לרמאללה, כ-30 ק"מ מדרום להר-גריזים) — רחוקות מדי. טענה שמעלים נגד זיהוי עפרה המקראית בחורבת עופר היא המנהג הקיים בין הערבים בארץ להפוך את השם עפרה (עפר = שד) לטייבת אל-אסם (טובת השם), או בקיצור א-טייבה (הטובה). מן הדין היה, לפי דעה זו, שגם עפרה, עירו של גדעון, תשנה שמה, לאחר הכיבוש הערבי, לטייבה; ואכן כל הצעות הזיהוי מבקשות אותה באחד מן האתרים הנושאים שם זה. ברם, עפרה זו שבמנשה, עירו של גדעון, ומאוחר יותר עירו של עבר בן מכר השומרוני, לא שינתה את שמה, כי בשעה שנכבשה על-ידי הערבים, לא היתה שוממה וחרכה, אלא מיושבת ומאוכלסת בשומרונים ששמרו את שמה הקדום — עפרה. נציין עוד כי קראון מצא בכתב-יד שהדיר: 'עבר בן מכיר שכן בעפרה, המתודעה עד היום הזה — עפרתה' [ההדגשה שלי, ז"א]. אין אנו יודעים מתי נעזבה עפרה, אבל היה זה בתקופה מאוחרת דיה, כדי למנוע את החלפת השם, ומכאן שימור השם גם בפי הערבים — חורבת עופר.

מערכות המסתור – מימי בר־כוכבא?

גדעון פרסטר

בדברי משתתפי הדיון על מערכות המסתור בשפלת־יהודה – ע' קלונר, א' אופנהיימר, מ' גיחון וי' ידין¹ – עוברת כחוט השני ההתלבטות, אם יש ליחס את מערכות המסתור, לפחות בחלקן, לתקופות הקודמות לימי מלחמת בר־כוכבא.

ע' קלונר מעלה היסוסים שונים ועדויות כרוורות לקיומן של מערכות־מסתור עוד בימי בית־שני (שם, עמ' 20). אך למרות זאת, הוא אומר בין היתר, בסיכום דבריו: 'מן המסקנות הנזכרות אפשר להסיק כי המערכות הותקנו בפרק־זמן אחד' (שם, עמ' 22). לכל אורך הדיון מנסה קלונר להדגיש כי מדובר בתקופה אחת, ולמעשה רואה במערכות המסתור אמצעי טאקטי ואסטרטגי של לוחמי בר־כוכבא. כך, למשל, הוא טוען: 'מיקומן ופיזורן של מערכות המסתור מעידים על תפיסת המרד והמלחמה של ההנהגה. מדובר כאן בהכנה של אזור שלם ולא רק של מקומות בודדים. המערכות היו בסיס ותשתית למרד רב־עוצמה. בהן ניתן היה לאגור בסתר מזון, צידה ונשק, ולהסתיר ולכנס אנשים' (שם, עמ' 23).

א' אופנהיימר נוקט לשון מהססת מעט, אך גם הוא קובע: 'התקופה הקצרה יחסית המבדילה בין המרד הגדול לבין מרד בר־כוכבא והאירועים שביניהם, מקשים על השיוך של מערכות המסתור למאורע זה או זה. אולם במקרה שנדרשת הכרעה, הרי הגיוני לקשר בין מערכות המסתור לבין מרד בר־כוכבא, שכן סביר להניח כי מי שהוא או אבותיו חזו על בשרם את אימי המרד הגדול, ישקיע מאמצים בהתארגנות ובהכנות לקראת מרד נוסף, כולל חפירתן של מערכות־מסתור העשויות לשמש מקלטים בעת הצורך' (שם, עמ' 24). אופנהיימר אף ממשיך ומסיק מהנחתו, כי המרד לא פרץ באופן ספונטאני. בסיכום דבריו מזהיר המחבר ומעיר דברים אחדים בשל הידיעה על 'הישענות של מורדים ופורצי־חוק על מערות, שהיתה אופיינית גם לתקופות קדומות יותר' (שם, עמ' 29). אך אומר הוא, כי 'אין בכוחן של ראיות אלו להשמיט את הקרקע מתחת לטענה על זיקה של מערכות המסתור בשפלת־יהודה למרד בר־כוכבא, אך ספק אם ניתן לשייכן בלעדית למרד זה' (שם, שם). ובסופו של דבר הוא מניח, ובצדק, 'כי הלחימה מתוך מערות בכלל ומערכות המסתור בשפלת־יהודה בפרט אופיינית לכללה של תנועת ההתנגדות לרומא, החל בימיו של הורדוס והפרוקורטורים, המשך בימי המרד הגדול וכלה בימי פולמוס של קיטוס, הליסטיות המדיניות בין מרד למרד (117-132) ומרד בר־כוכבא' (שם, שם).

1 ידיון: מערכות המסתור בשפלת־יהודה – מימי בר־כוכבא? קתדרה, 26 (טבת תשמ"ג), עמ' 46-4.

מ' גיחון משתמש אף הוא בהכללה: 'קשה להשתחרר מן הרושם שכל המיתקנים האלה [מערכות המסתור והקשור בהן] נעשו במתכונת דומה, על-פי תכנית-אב אחת ובהכוונת השלטונות' (שם, עמ' 42). ואף כי גיחון מציין חומר קדום מתקופות שונות, שנמצא במערכות-מסתור בהן עסק, כמו בחרכת עקד — הוא מתעלם למעשה מן הבעיה.

י' ידין הדגיש בצדק את השאלה וההנחה, כי ייתכן שחלק ממערות המסתור נחצבו בימי החשמונאים או המרד הראשון, ומוסיף כי יש לחקור את הקשר בין מערכת המבצרים, כמו הרודיון וביתר, ומערכות המסתור, ואם אמנם הללו תוכננו, כדברי דיוֹקְסִיוֹס, לקראת מלחמת בר־כוכבא. דומה כי התשובה להנחות ולהיסוסים המוצדקים של המתדיינים מצויה בכמה מקומות בדברי יוסף בן־מתתיהו על מלחמת החורבן, בהם מדובר במפורש על שימוש במנהרות ומערכות-מסתור. כאשר לשילוב האפשרי בין המבצרים ומערכות המסתור אשר הועלה על-ידי ידין, אפשר להביא את דבריו הברורים והמפורשים של יוספוס על ביצורה של גמלא: 'זאת העיר הזאת אשר כה שגבה בתכונתה חזק עוד יוסף במנהרות ובשוחות' (מלחמות ד, א, 9). וכן בדבריו על כיצור הגליל בכלל אומר יוסף בן־מתתיהו: 'ומלבד אלה בנה חומות על המערות אשר מסביב לים כנרת בחלק הארץ הנקרא הגליל התחתון' (שם, ב, כ, ו, 573). המונח היווני 'ὑπόνομος', הוא המשמש גם אצל דיוֹקְסִיוֹס וגם אצל יוסף בן־מתתיהו לתיאור המחילות והמנהרות התת־קרקעיות, והוא מקביל למטבע הלשון שנטבעה לאור התגליות האחרונות — 'מערכות-מסתור'. מונח זה משמש גם למנהרות-כוכים במכרות בעת העתיקה, ואכן יש כמערכות המסתור דמיון טיפולוגי רב למבנה המכרות בתקופה הרומית.

עיקר העדויות על המנהרות-מחילות, או מערכות המסתור כפי שהן מכונות כיום, מצויות בתיאוריו של יוסף בן־מתתיהו את מלחמת האחים בירושלים ומערכת החורבן ממש; ובהם נאמר, לאחר כיבוש העיר העליונה בשנת 66 בידי המורדים: 'רבים מטובי העיר והכוהנים הגדולים ירדו אל המנהרות והסתתרו שם...' (מלחמות ב, יז, ו, 429). במהלך כיבוש הר־הבית בידי יוחנן נאמר: 'והקנאים הבינו, כי עליהם לכדם נטשה החרב, ועל כן עזבו את משמר השערים וקפצו על צינות המגדלים בטרם השיבו מלחמה אל חיק שונאיהם, ונמלטו אל המנהרות אשר מתחת למקדש' (שם, ה, ג, א, 102).

בעת ההסתערות הרומית על חומות ירושלים נאמר על המגינים באחד המגדלים שעלה באש: 'ומתוך האש קפצו אל אחת המנהרות אשר מתחתם ובוהו הטעו את הרומאים להשתומם עוד הפעם למעשה גבורתם, כי חשבו, אשר השליכו האנשים את עצמם אל תוך האש' (שם, ה, ז, ד, 330). התיאור הדרמטי ביותר של המנהרות — מערכות המסתור מובא בתיאור סופה של המלחמה: והנה רב העם, אשר נמצא אז בירושלים, נאסף מכל הארץ, כאלו נגזרה גזרה על כל העם להסגר כמו בבית-כלא. וכאשר התלקחה המלחמה מסביב לירושלים, היתה העיר מלאה המונות אדם; על-כן עצם מספר החללים ממספר המתים בכל מגפה רעה הבאה בידי אדם או בידי שמים. ואחרי אשר המיתו הרומאים חלק האנשים היוצאים אליהם ואת שאריתם לקחו בשבי, חקרו למצא את האנשים המסתתרים במנהרות וקרעו את שכבת האדמה אשר על-גבן ואת כל הנופלים בידם הכו לפי חרב. ובמנהרות נמצאו כאלפים פגרים, מהם פגרי אנשים, אשר טרפו את נפשם בכפם, ורבים חללי רעב. ונוראה היתה

צחנת הפגרים, אשר עלתה באף הרומאים הפורצים במנהרות. ורבים מהם מהרו לעזוב את המקום. אך נמצאו גם אנשים, אשר תאות בצעם השיאתם לרדת ולפלוס להם דרך על ערמות הפגרים. כי הרבה כלי-חפץ נגלו במחתרות, ואין דרך אשר לא תישר בעיני חומד-כסף. הם הוציאו רבים מאסירי העריצים, כי גם בכוא צרתם עד קצה לא תדלו ממעשי-רשעתם. ואמנם אלהים שלם לשניהם יחד כגמול ידיהם. כי יוחנן, אשר התענה ברעב יחד עם אחיו בקרב המנהרות, פנה כדל שואל אל הרומאים לתת לו את בריתם, אשר בעט בה לפנים לא פעם ולא שתיים. וגם שמעון, אשר נלחם זמן רב עם המצוק, הסגיר את עצמו בידי השונאים, כאשר נספר עוד למטה. הוא הושם במשמר והקדש להרגה ביום חג-הנצחון. ויוחנן נשפט למאסר-עולם. הרומאים שרפו את כל קצות העיר ונתצו את החומה (שם, ו, ט, ד, 428-434).

לאחר נפילת מכור נזכרות מערכות-המסתור פעם נוספת, 'יחד אתם שר צבאם יהודה בן ארי, אשר ספרנו עליו למעלה, כי היה ראש גדוד בעת מצור ירושלים ואחרי כן ירד אל אחת המנהרות ונמלט אל נפשו בסתר'.

הנה כי כן, למדים אנו מדברי יוסף בן-מתתיהו על השימוש הנרחב במערכות-מסתור ומנהרות בעת המרד הגדול. על הארכיאולוגים וההיסטוריונים להביא בחשבון שיקוליהם את עדותו בעניין זה של בן התקופה, יוסף בן-מתתיהו, שהשלכותיה מרובות. כדוגמא, אציין כאן רק את המנהרות הרבות שנמצאו בירושלים, בעיקר באזור הר-הבית וגם בעיר העליונה, ואשר לא נתפרשו והובנו כהלכה. לאור עדותו של יוסף בן-מתתיהו, אפשר יהיה להביין, לפחות בחלק מהמקרים, כמערכות-מסתור.

עוד על מגעיהם של מיסיונרים פרוטסטאנטים עם כולל הפרושים בירושלים בשנות העשרים של המאה התשע- עשרה

ישראל ברטל

במאמרו 'הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל',¹ הביא א' מורגנשטרן ידיעות ממקורות יהודיים ונוצריים על פרשת שחרורו של ר' מנחם מנדל משקלוב מן המאסר באביב שנת 1825. כפי שהראה שם, מלמדות רשימותיהם של המיסיונרים האנגלים לואיס ודלטון על מעורבות אנשי המיסיון בפעילות לשחרור הרב.² מעורבות זו לא נזכרה כלל בחלק מן המקורות היהודיים, לא באחדות מאגרות הפקידים והאמרכלים הנוגעות בעניין ולא בזכרונות ר' אריה ליב, נאמן כולל הפרושים (כפי שנרשמו בידי ר' א"ל פרומקין).³ גם באיגרת הפקוא"מ המזכירה את חלקו של לואיס בשחרורו של ר' מנחם מנדל, לא הובאו שום פרטים על אודות המאורע. אף במחקרו המפורט, 'הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם והיישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט', הביא מורגנשטרן ידיעות מרובות על מגעי המיסיונרים עם רבני הפרושים, על-פי מקורות המיסיון האנגלי.⁴ ידיעות אלו, ובייחוד פרטי מאסרו של ר' מנחם מנדל ושחרורו, מתאשרות במלואן ממקור נוסף, בן הזמן — יומנו של המיסיונר האמריקני ג'ונאס קינג (Jonas King). היומן המתאר את מסעותיו בסוריה ובארץ-ישראל בשנים 1824-1825, מכיל קטע מפורט ביותר אודות שהותו של המחבר במחיצת המיסיונרים האנגלים והאמריקנים בירושלים בחודשים אפריל-מאי 1825. כתב-היד של היומן — *The Journal of Rev. Jonas King* — מצוי באוסף המסמכים הגדול של ה-American Board of Commissioners for Foreign Missions, שהופקד בשנת 1944 בספריית Houghton שבאוניברסיטת הארווארד.⁵ כמו דיווחים אחרים של מיסיונרים כרחבי העולם, נשלחו יומנים מסוג זה לבוסטון, שם נקראו בפני הפעילים המקומיים ונדפסו בחלקם בכתב-העת 'The Missionary Herald'. ג'ונאס קינג (1792-1869), שפעילותו בארץ-ישראל ובסוריה לא זכתה עד היום לתשומת-לב של ממש בחקר ארץ-ישראל,⁶ עשה בשנים 1822-1825 בפעילות מיסיונרית בהר הלבנון וערך מסע

1 קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 85-108.
2 זאת על-פי מה שנתפרסם בירחונה של 'החברה הלנדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' — *The Jewish Expositor* בשנים 1825-1826.
3 א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 162.
4 חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 40-44. המקורות לחומר המובא שם מפורטים בהערות 111-146, עמ' 52-53.
5 החומר הנוגע לשנות העשרים מצוי בכרכים שבקבוצה ABC 16.5, ABC 16.6, ABC 16.8. יומנו של קינג (בקבוצה 16.6) הוא בכרך 30, פריט מס' 177. לתיאור חלקי של החומר בארכיון זה הנוגע לארץ-ישראל ראה: N.M. Kaganoff (ed.), *Guide to American-Holy Land Studies*, I, New-York 1980, pp. 4-7
6 השווה, למשל: 'בן אריה, עיר בראי תקופה, העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 286-302; ש' ספיר, 'תרומת חברות המיסיון האנגליקניות להתפתחותה של ירושלים בשלהי השלטון העות'מאני', עבודה לשם קבלת התואר

פליני פיסק

של כמה שבועות שבמהלכו הגיע, כאמור, לירושלים. כחניך הסמינר התיאולוגי באנדובר (מאסצ'וסטס), ובעל ניסיון בפעילות מיסיונרית בתחומי ארצות-הברית, היה קרוב למיסיונר הפרוטסטנטי הראשון שהגיע מבוסטון לארץ-ישראל, פליני פיסק (Pliny Fisk), ונענה לקריאתו להצטרף אליו לפעילותו בארץ. טרם נסיעתו למזרח למד ערבית בפריס, דבר שהכשירו להבנה טובה יותר של תנאי הארץ וליצירת קשרים עם בני האזור. יומנו האמור, שהיווה למעשה המשך ישיר לרישומיהם של שני המיסיונרים האמריקנים האחרים, פיסק ולוי פארסונס,⁷ מכיל חומר רב על התנאים הפוליטיים והחברתיים המקומיים וכן תיאורי המקומות בהם עבר כנסיעותיו בין ביירות לירושלים. לאחר שיצא מן הארץ, ב-1825, שהה רוב שנותיו ביוון, שם נטל חלק בפעילות פילהלנית בתקופת המרד היווני ועסק בפעילות מיסיונרית שעוררה עליו את זעם הכנסייה האורתודוקסית. בשנותיו המאוחרות פירסם ספר על נסיונו המיסיונרי בארץ-ישראל, המכיל כעין תמצית מן החומר שהובא במכתביו וביומניו משנות העשרים.⁸

לצד המקורות האנגליים קיים אפוא חומר רב של המיסיונרים האמריקנים, ששימש עד כה רק באופן חלקי במחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי.⁹ ביומנו של קינג משנת 1825 מצויות ידיעות על קהילות היהודים בירושלים, צפת וטבריה. עניין הקשרים שבין הפרושים בירושלים מתואר אצלו כחלק מרשימת האירועים והפגישות בימי שהותו בעיר. להלן יובאו, תוך השמטות אחדות, הרישומים מתוך כתב-היד של היומן.

ברביעי באפריל נרשם ביומן, כי המיסיונרים התפללו על הר הזיתים והותקפו בידי תורכים חמושים. הפאשא של דמשק שלח חיילים לאסור אנשים כדי לגבות כספים. היוונים הם המבוהלים ביותר כי ארצם במלחמה עם 'השער העליון'.

בשישי באפריל מציין קינג, כי הפאשא דורש 100,000 גרוש מן היוונים וסכום גבוה נוסף מן

מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט; הנ"ל, 'מקורות חברות המיסיון האנגליקניות שפעלו בירושלים ובארץ-ישראל במאה הי"ט ועד למלחמת העולם הראשונה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 170-155.

7 אף אלו כלולים באוסף שבספריית Houghton. למשל, היומן שניהלו במשותף פיסק וקינג ב-1823 (Vol. I, ABC 16.6, עמ' 225 ואילך). חלק ניכר מן החומר פורסם, כאמור לעיל, בעיתונות המיסיונרית בארצות-הברית. מיומניו של פיסק פורסם חומר כספר נפרד: P. Fisk, *A Memoir of Pliny Fisk, Late Missionary to Palestine*, Edinburgh 1828.

8 הידיעות על קינג שאובות מתוך: Appletons' *Cyclopaedia of American Biography*, III, New-York 1887, p. 541; *Lamb's Biographical Dictionary of the United States*, IV, Boston 1901, p. 553; *Dictionary of American Biography*, X, New-York 1933, p. 395-396 (שם גם רשימה ביבליוגרפית מפורטת על פרסומי וחיבורים עליו). ספרו המאוחר נדפס בצרפתית: Extraits d'un ouvrage écrit vers la fin de l'année 1826 et au commencement de 1827, sous le titre de *Coup d'Oeil sur la Palestine et la Syrie*, Accompagné de quelques reflexions sur les missions évangéliques, Athènes 1859. עותק בחתימת ידו של המחבר מ-13 במאי 1861 שמור בספריית Widener באוניברסיטת הארווארד.

9 זאת, על אף שספרות מסכמת על הפעילות האמריקנית המיסיונרית במזרח פורסמה כבר במחצית השנייה של המאה הי"ט בידי ההיסטוריון של ה-American Board of Commissioners for Foreign Missions R. Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Boston 1872; Republication of the Gospel in Bible Lands [...], Boston 1872. מחקר על ראשית הנוכחות האמריקנית במזרח הקרוב, ובתוכו גם סקירה על הפעילות הנוצרית בשנות העשרים והשלושים, כולל גם חומר חשוב הנוגע לארץ-ישראל: D.H. Finnie, *Pioneers East*, Cambridge (Mass.) 1967. ובו פירוט מקורות ארכיוניים, ספרים ועיתונים בתחום זה.

המנזר היווני בירושלים. ראש מנזר מר-אליאס הוכה כדי לסחוט מפיו הודאה שהחביא אוצרות במנזר.¹⁰
ומכאן בלשונו של בעל הרשימות:

Thursday, April 7 — Rabbi Solomon Sapira called on me together with the young Rabbi Isaac.¹¹ Read a little with them in Hebrew and conversed about the pronunciation of the language. Rabbi S. says that Van Der Hooght contains many errors, and that Yablonski is the most correct [...]¹²

Frid. 8 — The Turks took Rabbi Mendel and his son with some other Jews, bound them in chains and took them to the Camp of the Pasha. All the Jews as might be expected, were thrown into consternation. R.R.¹³ has a Firman from the Grand Signor and is entitled to protection as a Frank. Mr. Lewis through the Consul Mr. Durogello¹⁴ procured his release.

Sat. 9 — Rabbi Mendel, with his son, Rabbi Solomon Sapira, Rabbi Isaac, with several other Jews called to see us, to express their thanks and their joy. Some kissed my hand, some said praise to God, and all seemed very grateful for the deliverance which Rabbi M. and his son had experienced.¹⁵

ג'זאס קינג

מכאן ואילך עוסק היומן בפרשת מאבקו של הפאשא במשפחת אבר-גוש ובפעילותם הדתית של המיסיונרים האנגלים והאמריקנים. ב-9 במאי עזב קינג, על-פי רישומיו, את ירושלים ויצא לרמלה בלוויית דלטון, פיסק וכמה אירופאים נוספים.
הנה כי כן, מתבררת עדותם של המיסיונרים האנגלים כמהימנה לכל פרטיה ודקדוקיה, על-פי עדות נוספת, בלתי-תלויה במקורות המיסיון האנגלי.

- 10 תיאור סבלות היוונים וסיפור עינוייו של ראש מנזר מר-אליאס מופיעים בזכרונות הנזיר היווני גיאופיטוס שנתפרסמו בידי ספירידון: S.N. Spyridon, 'Annals of Palestine, 1821-1841', *Journal of the Palestine Oriental Society*, 18 (1938), pp. 73-84
- 11 לא ידוע בבירור מי הוא. הכינוי 'ר' יצחק הצעיר' חוזר גם בזכרונות המיסיונר לואיס. א' יערי משער כי אולי הכוונה לר' יצחק פ"ח, בנו של ר' שלמה פ"ח (זכרונות ארץ-ישראל, א, רמת-גן 1974, עמ' 124, הערה 12). הוא בא בחברת ר' שלמה זלמן שפירא, מראשי כולל הפרושים.
- 12 על הערותיו של ר' שלמה זלמן שפירא לטקסט העברי של המקרא שהוציאה החברה המיסיונרית נמסר גם בעדויות המיסיונרים האנגלים. ראה מורגנשטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 42. מהדורת Van Der Everhardus Hooght (1642-1716) שהיתה בידי המיסיונרים האמריקנים, היא קרוב לוודאי זו שנרפסה בניו-יורק ב-1815 (The Hebrew Bible).
- 13 לא ברורה זהותו. אפשר שכאן טעות בכתב-היד?
- 14 הקונסול הספרדי של חלב, ששהה אותו זמן בירושלים. והשווה עם עדות ר' אריה ליב, נאמן כולל הפרושים (לעיל, הערה 3).
- 15 תאריך הביקור, שבת 9 באפריל, מתאים בדיוק לעדותו של ד"ר דלטון, שהביא מורגנשטרן על-פי הפרסום ב-"Jewish Expositor" מ-1826.